

Ελληνοτουρκικά ειδύλλια στη λογοτεχνία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: πόθοι, έρωτες, ακόμα και γάμοι

Αγγέλα Καστρινάκη

*Abstract_ Angela Kastrinaki | Greek-Turkish idylls in Greek literature
after the Asia Minor Disaster: desire, love, even weddings*

In this article, I focus on how Greek-Turkish love relationships develop in the field of Greek literature, from the Asia Minor Disaster to the present day. Initially, the complete discrediting of the other, the Turkish man, is dominant. He is presented as lustful and beastly, while the Turkish woman is presented as good because she is willing to change her identity (Sokr. Prokopiou, Pandelis Kapsis). Soon, already in the 1930's, we have a disruption of clean lines (G. Ionicos), then an equality in barbarism, a mutual mixing of hatred and lust in war (G. Theotokas), and a little later an equality of tenderness, but in relationships that remained evasive (Lambis Volanakis, Vassos Arendas).

A first marriage takes place, with terrible regrets, in a text written during the Nazi Occupation, but referring to the years just before the Catastrophe (Tatiana Stavrou). Forty years after the Catastrophe, in the sexually liberated 60's, a sexual encounter is presented in detail, but it is not accompanied by deep love on the part of the Greek man, while the Turkish woman, who is much more interested in the relationship, is again willing to partly change identity (Dido Sotiriou). Marriage also occurs forty years after the Catastrophe, but the young man turns out to be of mixed identity, from a Christian mother, and the union is made in favour of the Greek element, since the young man agrees to be baptized (Elias Venezis).

In the 21st century we are led (mainly through best-selling literature, but not only) to mutually passionate love relationships and to eternal loves, which, if in the generation of the events of the Catastrophe cannot be realized, reach a happy ending in the third generation (Kat. Zarokosta, K. Akrivos et al.). Sometimes, the descendants discover that common Greek-Turkish blood flows in their veins, so the relationship necessarily turns into a fraternal/family one. In the centenary of the Catastrophe there is a formula –through the diffusion of the heroes in the big world– so that even those who experienced the tragic events can finally live their love together (Maria Eliou). This is how Greek-Turkish friendship seems to be solemnly ratified, following certainly the triumph of political correctness in a literature of good intentions.

*Συλλογίζομουν πόσο η ομορφιά γίνεται αμέσως οικεία
στην καρδιά μας και καταργεί τα όρια των πατρίδων.*

ΤΗΝ ΠΑΡΑΠΑΝΩ σκέψη την προκαλεί ένα βλέμμα που αντάλλαξε ένας αιχμάλωτος Έλληνας αξιωματικός με μια χανούμισσα. Ο αξιωματικός τριγυρνά στον κήπο ενός πλούσιου μπέη, όπου φιλοξενείται φρουρούμενος, όταν συναντά μια νεαρή γυναίκα, «ένα ξωτικό λουλούδι του χαρεμιού», η οποία από την ταραχή της ξεχνά να κατεβάσει τον φερετζέ· ο αφηγητής την καλημερίζει, οπότε αυτή, κατακόκκινη, του ρίχνει μια γρήγορη ματιά, χαμογελά αμήχανα και εξαφανίζεται. Και τότε ο αφηγητής κάνει τη σκέψη που μόλις διαβάσαμε. Αφηγητής είναι ο λοχαγός Β.Κ., πραγματικό πρόσωπο, ενώ αυτός που διαμορφώνει το πρωτογενές υλικό της αφήγησής του είναι ο σημαντικός λόγιος Μάρκος Αυγέρης.¹ Ας σημειώσουμε πάντως ότι ο αιχμάλωτος Β.Κ. κάνει αυτή την ωραία σκέψη σε εποχή που νικούσε ο ελληνικός στρατός, κι ενώ ο ίδιος, όντας βαθμοφόρος, απολάμβανε μια σχετικά καλή μεταχείριση από τους Τούρκους. Έπειτα έρχεται η Καταστροφή.

* * *

Έχει και η ελληνοτουρκική σύγκρουση τους έρωτές της, όπως έχει και κάθε σύγκρουση. Η λογοτεχνία δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεκμετάλλευτο το ελκυστικό θέμα της αγάπης ανάμεσα σε μέλη από αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Ο βαθμός της συγκίνησης αυξάνει, όταν η δυσκολία να βρεθούν δυο άνθρωποι μαζί γίνεται πολύ μεγάλη ή και ανυπέρβλητη. Ίντριγκα, σασπένς, συγκίνηση, αλλά και ενδιαφέροντα ιδεολογικά ζητήματα προκύπτουν από αυτή τη συνεύρεση των αντιπάλων. Μπορούν άραγε να αγαπηθούν τα δύο έθνη, όπως αγαπιούνται κάποια μέλη τους; Ή μήπως ό,τι είναι εφικτό σε διαπροσωπικό επίπεδο είναι αδύνατο στο συλλογικό-εθνικό; Μπορούν άραγε και να «παντρευτούν»; Η μικρασιατική περιπέτεια έδωσε, για τη λογοτεχνία (την τέχνη γενικότερα) που την αξιοποίησε ως θέμα, μια μεγάλη ποικιλία απαντήσεων. Κάποτε προχώρησε ως και στον «γάμο». Παρακάτω θα δούμε κατά πόσο υπάρχει ή απουσιάζει το θέμα του πόθου και του έρωτα στις αφηγήσεις και πώς το χειρίζονται οι συγγραφείς, από τα πρώτα κείμενα που γράφτηκαν έως –δειγματοληπτικά τουλάχιστον– τις μέρες μας.

¹ ΑΥΓΕΡΗΣ 2005, 61. Για την ταυτότητα του συγγραφέα, βλ. την εισαγωγή του Γ. Ζεβελάκη.

Ας επισημάνουμε προκαταρκτικά πως το ζήτημα αυτό έχει ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα και πως ο γάμος ανάμεσα σε μέλη των αντιμαχόμενων εθνικών ομάδων σημαίνει μian ορισμένη δήλωση εκ μέρους του συγγραφέα: ότι τα δυο αντίπαλα έθνη μπορούν να τα βρουν, να συνεργαστούν, ακόμα και να δημιουργήσουν έναν κοινό πολιτισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, μέσα σε διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα, αποτελεί *Η πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Άγγελου Τερζάκη: στην πρώτη δημοσίευση του έργου, το 1938, η φράγκισσα πριγκίπισσα θα παντρευόταν στο τέλος τον γενναίο Έλληνα πολεμιστή, κάτι που συμβολικά δήλωνε την επιθυμία του συγγραφέα για ενσωμάτωση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή οικογένεια· στην έκδοση του 1945 όμως η σχέση ανάμεσα στους δύο νέους δεν έχει αίσιο πέρας, καθώς για τον Τερζάκη η επαφή πλέον με τα δυτικά κράτη έχει γίνει ιδιαίτερα πολύπλοκη, λόγω του πολέμου και των συμβάντων κατά την Απελευθέρωση.²

Αμέσως μετά την Καταστροφή: όπου ο έρωτας υπάρχει για να αναδείξει το μίσος

Στα γνωστά μας μεγάλα έργα της λογοτεχνίας που αναπλάθουν τη Μικρασιατική Καταστροφή, στο *Νούμερο 31328* του Βενέζη, στην *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Δούκα, που βασίζονται ως επί το πλείστον σε πραγματικά περιστατικά, δεν θα συναντήσουμε κάποιον έρωτα ή έστω έλξη. Στην *Ιστορία* ο Τούρκος εργοδότης προσπαθεί να παντρέψει τον αφηγητή (που τον θεωρεί Τούρκο) με κάποια ανιψιά του, όμως αυτός ούτε που το σκέφτεται. Στο *Νούμερο 31328* το θέμα απουσιάζει παντελώς· αναφορά γίνεται μονάχα σε κάποια νεαρή Τουρκάλα, η οποία ρίχνεται σεξουαλικά σε έναν αιχμάλωτο, αλλά εκείνος αντιστέκεται σθεναρά.³ Εξίσου απουσιάζει και στις πάμπολλες μαρτυρίες που γράφονται μετά το '22, οι οποίες δίνουν με λιγότερο ή περισσότερο καλλιεργημένο ύφος τα γεγονότα.

Ο κανόνας αλλάζει όταν περάσουμε από τις μαρτυρίες σε αφηγήματα που κλίνουν προς τη μυθοπλασία και από την υψηλή τέχνη στη χαμηλότερη. Είναι προφανές πως ο έρωτας αποτελεί δέλεαρ για τους πιο λαϊκούς αναγνώστες και αναγνώστριες.

Δύο ελληνοτουρκικοί έρωτες αναδύονται από τη λογοτεχνία αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο πρώτος αμοιβαίος, ο δεύτερος μονομερής. Ο πρώτος περιλαμβάνεται στο μυθιστορηματικό αφήγημα του δημοσιογράφου Σωκράτη Προκοπίου *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια*, έργο του 1928: η νεαρή Ζεϊνέπ ερωτεύεται τον Έλληνα στρατιώτη Αλέκο και, μέσα από αυτόν της τον έρωτα, αντιλαμβάνεται πόσο καλοί είναι οι Έλληνες έναντι των «ψωριάρηδων» ομοθρήσκων της και επιθυμεί να βαπτιστεί χριστιανή.⁴ Η ερωτική ιστο-

² ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 1999.

³ Αλλά αυτή η ιστορία δεν υπάρχει στη α' δημοσίευση του αφηγήματος στην *Καμπάνα* της Μυτιλήνης.

⁴ Προκοπίου 1928, 182-83: «Γιατί τάχα να είναι υποχρεωμένη, σκέφτηκε [η Ζεϊνέπ], να μένει Τουρκάλα, αυτή, που μέσα της νιώθει τέτοια αηδία για τους ομοθρήσκους της, τους ξυπόλη-

ρία έχει κακή κατάληξη, καθώς ο Αλέκος συλλαμβάνεται αιχμάλωτος έχοντας πάνω του ένα φυλακτό της Ζεϊνέπ. Ο αδελφός της τον κατηγορεί πως είχε σχέσεις μαζί της και τον σφάζει σαν αρνί. Ο συγγραφέας μας δεν ενδιαφέρεται να μας πει παρακάτω τι απέγινε η Ζεϊνέπ. Έχει εξυπηρετήσει τους στόχους του, να δείξει το τεράστιο χάσμα πολιτισμού ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, οπότε η μοίρα της ερωτευμένης Ζεϊνέπ είναι πια αμελητέα.

Η δεύτερη ιστορία εκτυλίσσεται στο «ιστορικό μυθιστόρημα» του επίσης δημοσιογράφου Παντελή Καψή *Η αρχοντοπούλα της Σμύρνης ή Αι τελευταίαί ημέραι της Ανατολής*, του 1927. Εδώ περιγράφεται ο σφοδρός έρωσ του πλούσιου Νουρή για την όμορφη Μαίρη, πλην όμως ο έρωσ αυτός, λόγω της απόρριψης από τη Μαίρη, εκφράζεται πολύ επιθετικά: ο Νουρής την αναγκάζει να τον επισκεφθεί στο μέγαρό του και ετοιμάζεται να τη βιάσει, ενώπιον θεατών μάλιστα· αλλά η Μαίρη σώζεται χάρη στον βομβαρδισμό της πόλης από συμμαχικά αεροσκάφη.⁵ Αργότερα, όταν έχει συμβεί πια η Καταστροφή, ο Τούρκος στέλνει ξανά να την συλλάβουν και να του την φέρουν, όμως η γενναία κόρη μαζί με τον Έλληνα αγαπημένο της αποπλίζουν τους απεσταλμένους, ενώ αμέσως μετά ο τολμηρός Έλληνας, ντυμένος Τούρκος, σπεύδει στο σπίτι του κτηνώδους Νουρή και επιφέρει δικαιοσύνη με χειροβομβίδες.

Πράγματι, το τραύμα της Καταστροφής είναι πολύ νωπό, για να το ξεπεράσουν οι συγγραφείς και να δοκιμάσουν με τις ερωτικές τους ιστορίες να δείξουν συμπάθεια ή αγάπη για τους αντιπάλους. Αντίθετα, οι ιστορίες χρησιμοποιούνται για να αναδείξουν την αντιπαλότητα. Έτσι, είτε η Τουρκάλα αποτάσσεται το έθνος και τη θρησκεία της και είναι καλή, είτε ο έρωσ ενός Τούρκου συνίσταται απλώς σε αρπακτικές ορέξεις αγριμιού. Η ανωτερότητα των Ελλήνων είναι ό,τι προσπαθούν να διατυμπανίσουν τα λαϊκά αυτά αφηγήματα. Όχι μόνο η ανωτερότητα: η αβυσσαλέα απόσταση από τους εχθρούς.

Φυσικά και από την άλλη πλευρά του Αιγαίου το μίσος και οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του είναι παρόμοιες ή πιθανώς πιο ακραίες, φαίνεται μάλιστα να επεκτείνονται και πολύ πέρα από τα όρια της συγκεκριμένης περιόδου. Όπως έχει δείξει ο Ηρακλής Μήλλας, οι «Ρωμιές» παρουσιάζονται ως πόρνες ή αναξιοπρεπείς υπηρέτριες, είναι συχνά άσχημες, με υπέρμετρο σεξουαλικό ενδιαφέρον για τους Τούρκους (κάτι που σχετίζεται με τα παρηκμασμένα δυτικά ήθη), και ως «καλές» παρουσιάζονται μόνο όταν ερωτεύονται Τούρκους και βαφτίζονται μουσουλμάνες. Χρησιμοποιούνται και αυτές, όπως και οι Τουρκάλες στην ελληνική λογοτεχνία, ως κριτές για τη διαφορά ανάμεσα στα δύο έθνη, καταδεικνύοντας την ανωτερότητα του τουρκικού πολιτισμού.⁶

τους, τους ψωριάρηδες και κασίδηδες, τους δειλούς και “μπουνταλάδες”, τους κακούργους και δολοφόνους» κλπ., κλπ.

⁵ ΚΑΨΗΣ 1927, 81: «Γδύστε την, εφώναξε. Να την ξεγυμνώσετε την ωραία αρχοντοπούλα, γιατί θέλω εδώ μπροστά σας να απολαύσω το κορμί της».

⁶ ΜΗΛΛΑΣ 2001, 174-279.

Παρακάτω θα παρακολουθήσουμε πώς σταδιακά αλλάζουν οι εικόνες αυτές στην ελληνική λογοτεχνία, κάτι που αντιστοιχεί συμβαίνει και στην τουρκική, ανάλογα βέβαια και με την πολιτική τοποθέτηση των συγγραφέων.

Βήματα συμφιλίωσης: από την αμοιβαιότητα του μίσους στην αμοιβαιότητα της τρυφερότητας

Ήδη από τη δεκαετία του 1930 η ελληνική λογοτεχνία θα αρχίσει να μειώνει τις εικόνες μίσους ανάμεσα στους δυο λαούς. Τον Οκτώβριο του 1930 άλλωστε υπογράφεται το Σύμφωνο Φιλίας ανάμεσα στις δύο χώρες, κάτι που ωθεί πιθανώς τους συγγραφείς σε ηπιότερες θέσεις.

Μια παράξενη ιστορία βλέπει το φως της δημοσιότητας το 1934. Ο συγγραφέας Γ. Ιωνικός, ψευδώνυμος προφανώς, στο «αισθηματικόν ρομάντζο» *Ο μεγάλος πόνος*, στήνει μια πολύπλοκη ίντριγκα, όπου νεαρός πλούσιος Έλληνας σε πολιτεία της Ιωνίας ερωτεύεται παράφορα όμορφη, πτωχή Ελληνίδα, αλλά εκείνη περιφρονεί τον έρωτά του, γιατί τα 'χει φτιάξει με έναν Τούρκο, και ενώ θα μπορούσε να σώσει συμπατριώτες της στην Καταστροφή, δεν κούνησε ούτε το δαχτυλάκι της. Το παράξενο είναι ότι ο Τούρκος παρουσιάζεται ως «λαμπρό παλικάρι»,⁷ ενώ ο Έλληνας είναι κάποιος που δεν υπηρέτησε καν στον στρατό, χάρη σε μανούβρα του εργοστασιάρχη πατέρα του (61). Το σχήμα καλός-κακός έχει λοιπόν χάσει το καθαρό του περίγραμμα. Κι αν η Ελληνίδα που δεν βοήθησε τους συμπατριώτες της είναι «καταραμένη», όπως την ονομάζει μια λαϊκή γυναίκα (148), το ότι διάλεξε τον Τούρκο δεν είναι εκατό τοις εκατό απαράδεκτο.

Στο έργο του Γ. Ιωνικού αναφέρονται, σε συνοπτική αφήγηση, φρικτοί βιασμοί νεαρών Ελληνίδων από Τούρκους (146). Βιαιότητες Ελλήνων δεν αναφέρονται. Το εντυπωσιακό βήμα που θα γίνει αμέσως μετά στην ελληνική λογοτεχνία είναι η παραδοχή ότι και οι Έλληνες βιάζουν. Το αποτολμά ο Πιώργος Θεοτοκάς, σε μια μικροϊστορία που περιλαμβάνεται στο διήγημα «Η λίμνη», του 1935. Ο ήρωας, ένας τραχύς και αρπαχτικός τύπος Έλληνας, «αναίσθητος εμπρός στον πόνο των ανθρώπων», που «πολέμησε γερά» στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο, βρίσκεται κατά την κατάρρευση του μετώπου σε μια φλεγόμενη πόλη, όπου αιφνιδίως αντιλαμβάνεται μέσα σε κάποιο σπίτι την παρουσία μιας γυναίκας. Φουντωμένος από πόθο ορμά να τη βιάσει. Εκείνη είναι ένα «νέο θήλυ, τρεμάμενο, σπαρταριστό, λυσσιασμένο από τον τρόμο, το μίσος και την έξαψη». Οι δυο τους σμίγουν λυσσαλέα, με αμοιβαία πολύ έντονη ηδονή. Όταν ο αξιωματικός βγαίνει από το σπίτι, η «Τούρκισσα» τον πυροβολεί πετυχαίνοντάς τον ξόφалτσα, ενώ αμέσως μετά κάποιος στρατιώτης ρίχνει χειροβομβίδα στο δωμάτιό της.⁸

Εδώ δεν υπάρχει καλός και κακός, ανώτερος και κατώτερος· και οι δύο είναι όντα εξαγριωμένα από τον πόλεμο. Το ανώτατο μίσος φέρνει και την

⁷ ΙΩΝΙΚΟΣ 1934, 84.

⁸ ΘΕΟΤΟΚΑΣ 1935, β' δημοσίευση ελαφρώς τροποποιημένη 1966, 150-51 (α' έκδ. 1937).

ανώτατη ηδονή. Παρότι ο άνδρας λέγεται στο κείμενο ότι «βιάζει», η συναίνεση είναι επίσης ορατή στα «αστραφτερά» μάτια του θύματος. Η βία δεν φτάνει στα άκρα: ο άνδρας δεν σκοτώνει τη γυναίκα, ενώ και εκείνη απλώς τον πληγώνει ελαφρά (ο συγγραφέας απέφυγε να την κάνει να ευστοχήσει). Ο Θεοτοκάς δεν μιλά βέβαια για έρωτα – τουλάχιστον όμως η ιστορία που κατασκευάζει παρουσιάζει τα δύο έθνη (τους εκπροσώπους τους) σε σχεδόν απόλυτη ισοτιμία. Είναι ένας τρόπος κι αυτός: η συμφιλίωση περνά, σε αρχικό στάδιο, μέσα από την ανάδειξη της αμοιβαιότητας του μίσους ανάμεσα στους αντιπάλους. Δεν είναι πια μόνο οι Τούρκοι βάρβαροι αλλά και οι Έλληνες.

Η ισοτιμία στην έχθρα πάντως προετοιμάζει την ισοτιμία στην τρυφερότητα ή και στον έρωτα. Τρυφερές είναι οι σχέσεις που θα αναπτυχθούν πλέον από τα τέλη της δεκαετίας του '30 ανάμεσα στους Έλληνες στρατιώτες και τις νεαρές Τουρκάλες, αλλά φυσικά είναι καταδικασμένες για τον ένα ή τον άλλο λόγο να μην προχωρήσουν. Το 1939 ο Λάμπης Ν. Βολανάκης, στο διήγημα «Κάτ' απ' τις λεύκες του Πασάκιοϊ», θα περιγράψει την έλξη που δημιουργείται ανάμεσα σε Έλληνα αιχμάλωτο, βαριά άρρωστο σε νοσοκομείο μιας πολίχνης, και στην όμορφη Λατιφέ («τριανταφυλλένια μάγουλα και παχιά κόκκινα σαν το κεράσι χείλη» – φυσικά της έχει φύγει κι αυτής κατά λάθος ο φερετζές).⁹ Το κλίμα στο βιβλίο υπογραμμίζει την αλληλεγγύη των λαών: καλός Τούρκος γιατρός, συμπονετικός φρουρός, γενικευμένη αγάπη. Ο αφηγητής και η Λατιφέ ίσα που σκέφτονται να αγγίξουν τα χέρια τους, αλλά πριν καν συμβεί αυτό «συνέρχονται» (30). Τέλος ο αιχμάλωτός μας αναρρώνει και επιστρέφει στην πατρίδα, κουβαλώντας μαζί του πολύ έντονη τη θύμηση της κοπέλας.

Μετά τη Λατιφέ, μια δεκαετία αργότερα, το 1949, ξεπροβάλλει και η Αντιλλέ, στο ομώνυμο έργο του Βάσσου Αρέντα. Αιχμάλωτος αξιωματικός αφηγείται το ερωτικό του ειδύλλιο με τη νεαρή Τουρκάλα την εποχή που νικούσε ο ελληνικός στρατός. Έντονο πάθος και αγάπη αναπτύσσεται ανάμεσά τους, αλλά η Αντιλλέ αρρωσταίνει. Όταν όλα τελειώνουν και έρχεται η Καταστροφή, η κοπέλα έχει κι αυτή πεθάνει.

Εντωμεταξύ με το θέμα του έρωτα έχει καταπιαστεί και μια γυναίκα, η Τατιάνα Σταύρου, στο διήγημα «Ανάσταση», που πρέπει να γράφεται στην αρχή της ναζιστικής κατοχής. Η υπόθεση διαδραματίζεται κατά τα χρόνια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, δηλαδή πριν την Καταστροφή, όμως δικαιούμαστε να το συμπεριλάβουμε στα υπό εξέταση έργα, καθώς διαβάζεται σίγουρα μέσα από το πρίσμα της Καταστροφής. Μια άγρια νύχτα, λοιπόν, παραμονή της Ανάστασης, μια νέα γυναίκα μπαίνει στην εκκλησία και στέκεται παράμερα, με βαρύτερες τύψεις. Έχει αγαπήσει Τούρκο αξιωματικό, τον παντρεύτηκε και έκανε μαζί του έναν γιο. Μια παλιά της φίλη, που αντιλαμβάνεται την παρουσία της στην εκκλησία, αισθάνεται βαθιά σοκαρισμένη, αλλά μπροστά στην εξιστόρηση της μεγάλης αγάπης, κάμπτεται και με φωνή «καινούργια» λέει

⁹ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ 1939, 25.

πως «η αγάπη η μεγάλη κι η αληθινή δεν μπορεί να 'ναι αμάρτημα όποιον κι αν αγαπάς».¹⁰ Να λοιπόν που γίνεται αποδεκτός ο γάμος από τη συγγραφέα, έστω και μέσω της προβολής των τρομερών τύψεων της ηρωίδας.

Η εποχή κατά την οποία γράφεται το αφήγημα αυτό ευνοεί κάτι τέτοιο: κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Τουρκία είχε πάψει να είναι αντίπαλος και είχε γίνει αρωγός της Ελλάδας, ενώ τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, πριν αναφανεί στον ορίζοντα η νίκη των συμμάχων, υπήρχε ούτως ή άλλως στην ελληνική λογοτεχνία ένα κλίμα συνδιαλλαγής με τον αντίπαλο, τόσο τον παλαιό (τους Τούρκους) όσο και τον νέο.¹¹ Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο εντέλει αποδεκτός γάμος στο διήγημα της Τατιάνας Σταύρου συνοδεύεται από την εξής παράδοση παραχώρηση εκ μέρους του Τούρκου συζύγου: «Τον βάνω και κάνει το σταυρό του», εξομολογείται η κοπέλα, «του το 'μαθα, κι αυτός μου λέει ό,τι θέλεις εσύ θα κάνω... εγώ για την αγάπη σου τ' αρνιούμαι όλα, φτάνει εσύ να μ' αγαπάς».¹² Με άλλα λόγια, η συγγραφέας σχεδόν εκχριστιανίζει τον Οθωμανό – γάμος μεν, αλλά με ελληνικούς όρους.

Στα σαραντάχρονα της Καταστροφής: σεξ χωρίς βαθύ έρωτα και ένας γάμος με αλλαξοπιστία

Όταν το ενδιαφέρον για τα μικρασιατικά αναθερμαίνεται, στα σαραντάχρονα της Καταστροφής, εκδίδονται δύο σημαντικά μυθιστορήματα, πρώτα τα *Ματωμένα χρώματα* της Διδώς Σωτηρίου και αμέσως μετά το *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη. Στο δεύτερο, έργο υψηλότατης τέχνης, δεν θα συναντήσουμε κανένα ελληνοτουρκικό ειδύλλιο – σημαντικό ρόλο παίζει κυρίως ένας πολύ ιδιόρρυθμος έρωτας νεαρού Έλληνα με ώριμη Εβραία, που δείχνει την ομοιότητα ανάμεσα στις δύο εθνότητες, παρ' όλες τις αψιμαχίες τους, την κοινή τους μοίρα του ξεριζωμού.¹³

Στο κατά πολύ λαϊκότερο όμως αφήγημα της Διδώς Σωτηρίου εξιστορείται, σε αρκετή έκταση, ένα ερωτικό ειδύλλιο στα βάθη της Ανατολίας. Ο αφηγητής της ιστορίας είναι ένα πραγματικό πρόσωπο, ο Μανώλης Αξιώτης, το ειδύλλιο όμως δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι του συνέβη πραγματικά και δεν κατασκευάστηκε και από τους δυο τους, συγγραφέα και αφηγητή-πληροφοριοδότη, σε συνεργασία, για να εικονογραφήσουν τις ιδέες τους.¹⁴ Αριστεροί και οι δύο προωθούν την άποψη ότι ο ελληνικός και ο τουρκικός λαός είναι φίλοι, φίλοι από παλιά, αλλά τους ξεσήκωσαν τα μεγάλα συμφέροντα του δυ-

¹⁰ ΣΤΑΥΡΟΥ 1943, 124.

¹¹ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2005, 94-102.

¹² ΣΤΑΥΡΟΥ 1943, 123.

¹³ Έρωτα δεν θα συναντήσουμε ούτε στο πρώτο μυθιστόρημα της Διδώς Σωτηρίου, το *Οι Νεκροί περιμένουν*, Αθήνα 1959, το οποίο στηρίζεται σε αναμνήσεις της συγγραφέως.

¹⁴ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2023, υπό δημοσίευση. Στο άρθρο αυτό αναφέρομαι και στα αφηγήματα τα οιονεί αυτοβιογραφικά που έγραψε ο ίδιος ο Αξιώτης αργότερα, και όπου ο έρωτας με την Ενταβιέ παίρνει πολύ σοβαρότερο χαρακτήρα.

τικού καπιταλισμού. Στο πλαίσιο λοιπόν της φιλίας των λαών έρχεται να ταιριάζει και το ειδύλλιο. Ο Μανώλης Αξιώτης, ως αιχμάλωτος, δουλεύει σε έναν μπέη που έχει μια όμορφη κόρη, η οποία εδώ ονομάζεται Ενταβιέ. Ο δεσμός τους θα ολοκληρωθεί σεξουαλικά, έστω άπαξ – μετά ο ήρωάς μας δραπετεύει για να γυρίσει στο χωριό του. Ολοκληρώνεται μες στη φύση, με άφθονες αισθησιακές πινελιές, με μια λαγνεία οριενταλιστικού τύπου που αποδίδεται κατά κύριο λόγο στη νεαρή Τουρκάλα.¹⁵ Τολμηρές σκηνές: βρισκόμαστε πλέον στα ελευθεριάζοντα σίξτις.

Στο έργο διατυπώνεται η ιδέα της αγάπης πέρα από εθνότητες: *Φτωχή μου Ενταβιέ! Μου μιλούσες την αληθινή γλώσσα της αγάπης, μα πώς μπορούσα να σε καταλάβω μέσα στο γιαγκίνι [=πυρκαγιά] του μίσους που άναφτε κάθε στιγμή ο πόλεμος;* (186). Από μιαν άλλη άποψη όμως το έργο βρίσκεται μερικά βήματα πίσω σε σχέση με εκείνα στα οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα. Γιατί ο ήρωας στα *Ματωμένα χρώματα* δεν ερωτεύτηκε την Ενταβιέ, παρά ένιωσε κατά βάση σεξουαλικό πόθο για εκείνη, ενώ έρωτα είχε, λέει, με την ομόδοξή του Κατίνα. Η ανισότητα είναι εμφανής, μάλιστα, ανάμεσα στους ήρωες, καθώς η Ενταβιέ προθυμοποιείται να το σκάσει από την οικογένειά της και να ζήσει με τον αγαπημένο της ως Μαρία, κάτι που θυμίζει τις τάσεις αλλαξοπιστίας που είδαμε στο πρώτο σχετικό αφήγημα (*Σαν ψέματα και σαν αλήθεια*). Η εποχή μπορεί να επιτρέπει τη σεξουαλική ελευθεριότητα, δεν επιτρέπει όμως ακόμα το ισότιμο σμίξιμο των αλλοθρησκων και αλλοεθνών. Τόσο στο συγκεκριμένο ειδύλλιο όσο και γενικά στο έργο, ό,τι προβάλλεται είναι, και πάλι, η ανωτερότητα του ελληνικού στοιχείου.¹⁶

Στα σαραντάχρονα της Καταστροφής θα επανεμφανιστεί και ο Ηλίας Βενέζης, ανασκευάζοντας κάποια παλιά του αφηγήματα («Ακίφη» και «Όρος των ελαιών») για το ραδιόφωνο. Τώρα θα προσθέσει πλέον και έναν έρωτα. Έτσι στο σύντομο θεατρικό έργο «Πάνω απ' τις φλόγες»,¹⁷ που διαδραματίζεται σε βουνό της Λέσβου το 1924, η νεαρή προσφυγοπούλα Μαρία και ο Αχμέτ, γιος του τελευταίου ντόπιου Τούρκου της Λέσβου, αγαπιούνται. Τη Μαρία την τρομάζει αυτή η αισθηματική κλίση της, αλλά ησυχάζει όταν μαθαίνει το μυστικό του Αχμέτ, ότι γεννήθηκε από μητέρα χριστιανή. «Α, ώστε γι' αυτό χτυπούσε η καρδιά μου!», αποφάινεται η κοπέλα. Το τουρκόπουλο, που κρύβει στο σεντούκι του παλιές χριστιανικές εικόνες, δεν διστάζει να αλλαξοπιστήσει, αφού κιόλας βλέπει στον ύπνο του την πεθαμένη μάνα του να τον προτρέπει να βαφτιστεί. Βαφτίζεται, παντρεύονται, αλλά θεωρούν σκόπιμο να πάνε να ζήσουν μακριά, γιατί οι γέροντες πατέρες τους δεν θα συμφωνούσαν, σκέφτονται, με αυτόν τον γάμο. Οι γέροντες όμως περνούν εντέλει τα γηρατειά τους μαζί και μονοιασμένοι.

¹⁵ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 2008, 159-75, 185-86.

¹⁶ Ένα παράδειγμα όπου οι Έλληνες δηλώνονται έμμεσα ως ανώτεροι: ΣΩΤΗΡΙΟΥ 2008, 29.

¹⁷ BENEZIS 1962. Ευχαριστώ τη φίλη Μαρίνα Αρετάκη που μου υπέδειξε αυτό το έργο.

Στο έργο αυτό βλέπουμε πώς ο χρόνος που έχει περάσει αλλά και το λαϊκότερο κοινό στο οποίο απευθύνεται πλέον ο συγγραφέας (μέσω ραδιοφώνου) κάνουν να αναφανεί ένας έρωτας, το απαραίτητο, όπως είπαμε, δέλεαρ. Τα στερεότυπα λοιπόν είναι όλα παρόντα: Η ισχυρή πλευρά είναι η ελληνική, αφού το τουρκόπουλο βαφτίζεται, έστω και χωρίς να αποκηρύξει πλήρως την πίστη του πατέρα του, όπως γινόταν στα αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κείμενα. Έπειτα, η ελληνική καρδιά της κοπέλας χτυπούσε, επειδή είχε διαισθανθεί το χριστιανικό αίμα που κυλούσε στις φλέβες του αγοριού. Όλα αυτά απέχουν βέβαια πολύ από την ιδεολογία του νεαρού Βενέζη, τότε που στο *Νούμερο 31328* συναδέλφωνα τους Έλληνες αιχμαλώτους και τους Τούρκους φρουρούς τους σε μια αλληλεγγύη των καταπιεσμένων, ανεξάρτητα από φυλή και θρήσκευμα. Το ανθρωπιστικό μήνυμα περνά τώρα μέσα από τον έρωτα και τον γάμο, αλλά είναι όχι λίγο νοθευμένο από την ιδεολογία της κατά βάθος υπεροχής της χριστιανοσύνης.

Ογδόντα έως και εκατό χρόνια μετά: όπου η αγάπη αρχίζει να πλεονάζει

Στο γύρισμα προς τον 21^ο αιώνα, σημειώνεται νέα αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη Μικρά Ασία και την Καταστροφή. Έχει παρατηρηθεί ότι η θεματολογία τείνει να αλλάξει σε σχέση με το παρελθόν, και ένα από τα κομβικά σημεία της μετατόπισης αυτής είναι «η συμφιλίωση των παλαιών εχθρών, Ελλήνων και Τούρκων μέσω μιας αγάπης».¹⁸ Πράγματι είναι δύσκολο πλέον να βρούμε έργο χωρίς κάποιον ελληνοτουρκικό έρωτα. Στο παρελθόν μπορούσε ακόμη να γραφεί εκτενέστατο μυθιστόρημα, όπως τα *Παιδιά της Νιόβης* του Τάσου Αθανασιάδη (1948, 1953 οι δυο πρώτοι τόμοι) χωρίς καμιά σοβαρή ερωτική ιστορία.¹⁹ Τώρα αυτό γίνεται μάλλον σπάνιο. Πώς λοιπόν θα εκτυλίσσονται στον 21^ο αιώνα οι ερωτικές σχέσεις; Θα δούμε άραγε και απενοχοποιημένους γάμους;

Στο διήγημα με τίτλο «Συμπέλ», από τη συλλογή *Χρυσός, λιβάνι και Σμύρνη*, 1997, η Ιφιγένεια Θεοδώρου θα αφηγηθεί το σφοδρό ερωτικό πάθος ανάμεσα σε έναν Έλληνα τρίτης γενιάς μετά την Καταστροφή και σε μια επίσης τρίτης γενιάς Τουρκάλα. Συναντιούνται στη Σμύρνη σε ένα παλιό σπίτι, όπου συμβαίνει, παραδόξως, να τραγουδήσουν από κοινού ένα ελληνικό νανούρι-

¹⁸ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 2015. Η μελετήτρια κατονομάζει παραδειγματικά δύο μυθιστορήματα: της Κατερίνας Ζαρόκωστα *Ένα κομματάκι ουρανός* και του Κώστα Ακρίβου *Καιρός για θαύματα*, στα οποία και θα αναφερθώ.

¹⁹ Κάποιες δευτερεύουσες ιστορίες στα *Παιδιά της Νιόβης* του Τάσου Αθανασιάδη μάλλον δείχνουν την αντίθεση του συγγραφέα προς την πιθανότητα ανάπτυξης ερωτικών σχέσεων ανάμεσα σε χριστιανούς και Τούρκους. Ένα «Τουρκί» αγαπά μια Ρωμά και πάει ολόκληρος δεσπότης να τη σώσει απ' την αγάπη του. Ένας Αρμένιος βρίσκει καταφύγιο στο σπίτι μιας χήρας Τουρκάλας, η οποία όμως, εκμεταλλευόμενη τις περιστάσεις, εμφανίζεται ...γυμνή μπροστά του και απαιτεί από εκείνον να αλλαξοπιστήσει και να την παντρευτεί: τόσο ακόρεστη είναι! Ευτυχώς το σπίτι πιάνει φωτιά και ο Αρμένιος γλυτώνει.

σμα.²⁰ Ενώ βρίσκονται στο κρεβάτι, ένα σταυρουδάκι περνά για λίγο από τον λαιμό του άνδρα στον λαιμό της γυναίκας («Αστράφτει όμορφα το σταυρουδάκι του στο λαιμό της».)²¹ Αλλά οι ήρωες στο τέλος χωρίζουν: η γυναίκα είναι παντρεμένη, όμως έτσι κι αλλιώς, ακόμα κι αν χώριζε από τον Τούρκο σύζυγο, η Νέα Σμύρνη, όπου ζει τώρα ο καλός της, αισθάνονται και οι δύο πως θα της είναι ξένη.

Η τρίτη γενιά λοιπόν σμίγει πλέον με πολύ πάθος, αλλά το ειδύλλιο δεν ολοκληρώνεται. Κάπου σκοντάφτουν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις μοιάζει να λέει η συγγραφέας, δημιουργώντας μια λογοτεχνική στιγμή όπου αυτός ο ήπιος σκεπτικισμός έρχεται να συναντήσει το βέλτιστο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα.²² Ας παρατηρήσουμε πάντως πως υπάρχει και εδώ ένα είδος συμβολικού «βαπτίσματος», όταν το σταυρουδάκι ακουμπά στον μουσουλμανικό λαιμό, όμως είναι ανεπαίσθητο και στιγμιαίο, μια ευγενής μετεξέλιξη των κραυγαλέων τάσεων εκχριστιανισμού του Άλλου που είδαμε παραπάνω.

Σημείο τομής στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και στη λογοτεχνία αποτελούν πιθανότατα οι σεισμοί του 1999, που έφεραν κοντά τους δύο λαούς,²³ επιτρέποντας προφανώς στους συγγραφείς που φιλοδοξούν να απευθυνθούν σε ευρύ κοινό –πιθανώς και στο κοινό της άλλης πλευράς του Αιγαίου– να ξεπεράσουν αναστολές ως προς τη δεκτικότητά του. Αιφνιδίως η λογοτεχνία, ιδιαιτέρως η ευπώλητη και η παραλογοτεχνία, θα κατακλυστεί από ιστορικά μυθιστορήματα για την Ανατολή και τα πάθη της, όπως παρατηρεί ένας κριτικός το 2012, έργα που απευθύνονται στο «αμείωτο ενδιαφέρον των αναγνωστών για τις “χαμένες πατρίδες”».²⁴

Έτσι λοιπόν θα ξεκινήσει μια αρκετά μεγάλη σειρά από σφοδρούς έρωτες με ποικίλες παραλλαγές και εκβάσεις, μέσα στο φόντο της φωτιάς και της καταστροφής. Η εθνική περιπέτεια γίνεται ένα γοητευτικό πλαίσιο για να λάμψει η αιώνια αγάπη στην οποία ορκίζονται οι πρωταγωνιστές· ολίγη ιστορία ανάμικτη με ολίγη ηθογραφία, με ηρωίδες γενναίες και ανεξάρτητες, προς

²⁰ Το αίνιγμα πώς γνωρίζουν το ίδιο ναούρισμα οι δυο ήρωες μου το αποκάλυψε η συγγραφέας σε τηλεφωνική μας συνδιάλεξη: η Συμπέλ του τίτλου είναι η εγγονή του Τούρκου παραγιού στον οποίο είχε εμπιστευτεί το κλειδί του σπιτιού ο παππούς τού Έλληνα τωρινού εραστή της, όταν εκείνος είχε αναγκαστεί να φύγει από τη Σμύρνη.

²¹ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ²2022, 58.

²² Σε επόμενο έργο της, το *Μελék θα πει άγγελος*, 2001, η Ιφιγένεια ΘΕΟΔΩΡΟΥ (²2014) θα παρουσιάσει έναν βαθύ έρωτα ανάμεσα σε Ελληνίδα και Τούρκο, οι οποίοι παντρεύονται, αφήνοντας όλες τις δυσκολίες και τις συναισθηματικές δεσμεύσεις – όμως η ιστορία δεν σχετίζεται άμεσα με τη Σμύρνη και τη Μικρασιατική Καταστροφή· πρόκειται για την ιστορία δυο νέων, που διαφεύγουν (προκειμένου να χαθούν τα ίχνη τους) από την Πόλη γύρω στα 1950.

²³ Ο καταστροφικός σεισμός στην Τουρκία τον Αύγουστο του 1999 και ο αντίστοιχος στην Ελλάδα έναν περίπου μήνα αργότερα είχαν δημιουργήσει ένα αμφίδρομο κύμα βοήθειας, αλληλεγγύης και εντέλει αγάπης ανάμεσα στους λαούς, καθώς και τη «διπλωματία των σεισμών» που είδαμε να επαναλαμβάνεται και με τον σεισμό στη νοτιοδυτική Τουρκία το 2023.

²⁴ ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ 2012.

ικανοποίηση και των σύγχρονων φεμινιστικών τάσεων, φτιάχνουν ένα μίγμα όπου τέρψη και εύκολη συγκίνηση συνδυάζονται με τις καλύτερες, κατά κανόνα, ιδεολογικές προθέσεις.²⁵

Στο μυθιστόρημα της Κατερίνας Ζαρόκωστα *Ένα κομματάκι ουρανό*, του 2000, έρωσ αναπτύσσεται ανάμεσα στον νεαρό Ραούφ και στη Θωμαή το 1908 στην παραλιακή Μυρίνα της Μικράς Ασίας. Η κοπέλα αφηγά όλους τους κανόνες και τους άγραφους νόμους για να βρίσκεται με τον αγαπημένο της, αλλά για κακή της τύχη η ιστορική στιγμή που φαντάζει απελευθερωτική, η διακήρυξη του τουρκικού Συντάγματος το 1908, αποβαίνει ολέθρια για τη σχέση, καθώς ο Ραούφ αποστρέφει τα μάτια από τον έρωτα και τα στρέφει στη διεκδίκηση της ελευθερίας της πατρίδας του. Είχε πάντως ήδη δώσει στην καλή του ένα μενταγιόν, που «έδενε το σταυρό με την ημισέληνο».²⁶ Έρχεται η Καταστροφή, η σωτηρία των κατοίκων της Μυρίνας οφείλεται εν πολλοίς σε εντολή του Ραούφ που έχει ανέβει στην ιεραρχία. Αργότερα, το 1927, στην Αθήνα, όπου οι πρόσφυγες ζουν σε άθλιες συνθήκες, η κοπέλα, που έχει εντωμεταξύ παντρευτεί και χηρέψει (όρος του γάμου ήταν να μην την αγγίξει ποτέ ο άνδρας της), θα πάει να συναντήσει τον Ραούφ, που ως υπουργός πλέον του Κεμάλ επισκέπτεται την Αθήνα. Ο έρωσ εκδηλώνεται και τώρα σφοδρότατος, αφού κανείς από τους δύο ουσιαστικά δεν τον έχει προδώσει, όμως η Θωμαή αρνείται να φύγει με τον αγαπημένο της μακριά, στον «μεγάλο κόσμο», όπως της προτείνει εκείνος (263), οπότε η δυνατή αυτή αγάπη πρακτικά λήγει-ουσιαστικά όμως διαιωνίζεται αφού το μενταγιόν θα τους ενώνει για πάντα, όπως λέγεται (266).

Το έργο (το οποίο περιλαμβάνει και πλήθος άλλες ιστορίες) είναι ιδιαίτερα φιλικό προς την τουρκική πλευρά, αφού σε αυτό αναφέρεται ότι ο πόλεμος του 1919-1922 έγινε «για να μη χάσετε άλλο κομμάτι απ' την πατρίδα, [...] για να μη σας ξευτελίζουν άλλο οι Ευρωπαίοι» (140-41). Αυτή η ματιά, που αναγνωρίζει το δίκιο του αντιπάλου, αντιστοιχεί σε μια ερωτική σχέση ισότιμη, με ένα μενταγιόν που τώρα δεν πριμοδοτεί κάποιο από τα δύο μέρη παρά «δένει» τα σύμβολα και των δύο.

Όμοια και ο Κώστας Ακρίβος στο μυθιστόρημα *Καιρός για θαύματα* (2005). Πολλοί οι έρωτες εδώ, παλιοί και νεότεροι. Δυο αδέρφια, η ξιπασμένη Ζέφη και ο διανοούμενος Στέλιος, μαζί με τον εξάδελφό τους, πηγαίνουν στα Βουρλά να βρουν ένα θαμμένο κιβώτιο στο αλλοτινό οικογενειακό σπίτι, τους συλλαμβάνουν οι γείτονες τη νύχτα που εκείνοι έχουν βαλθεί να σκάσουν, αλλά οι γείτονες με τα πολλά αποδεικνύονται συγγενείς, αφού ο Τούρκος γεροπαππούς Ιμπραήμ είχε υπάρξει εραστής της προγιαγιάς των Ελλήνων, και φυσικά είχε βοηθήσει αυτήν και την οικογένειά της την κρίσιμη ώρα της καταστροφής να γλυτώσουν. Έτσι η προγιαγιά γέννησε στην Ελλάδα πια το τέκνο του διε-

²⁵ Πολύ ωραία περιγράφει η ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ 2022 τα συστατικά αυτής της παραλογοτεχνίας. Η μελετήτρια αναφέρεται σε πλήθος έργων της παραλογοτεχνίας που εγώ δεν εξετάζω.

²⁶ ΖΑΡΟΚΩΣΤΑ 2000, 108.

θνικού έρωτα, ο Ιμπραήμ ποτέ δεν την ξέχασε και είδε με πολλή συγκίνηση τη συνέχειά της στο πρόσωπο της ψηλομύτας Ελληνίδας. Εννοείται πως η ψηλομύτα μεταμορφώνεται σιγά σιγά και, από εκεί που υποτιμούσε τους Τούρκους και είχε νιώσει φρίκη μόλις κατάλαβε ότι κυλούσε τουρκικό αίμα στις φλέβες της, βρίσκεται εντέλει να βαφτίζει το ανιψάκι της, προϊόν ενός άλλου ελληνοτουρκικού έρωτα (ο εξαδέλφος ερωτεύτηκε Τουρκάλα αρχαιολόγο), και μάλιστα να το βαφτίζει με ένα όνομα που μπορούσε να ακουστεί ταυτόχρονα ελληνικό-βιβλικό και τουρκικό: Αβραάμ-Ιμπραάμ.²⁷

Ο γάμος που δεν έγινε το 1922 λόγω της Καταστροφής και της διαφοράς θρησκείας, πραγματοποιείται τρόπον τινά από τους απογόνους στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, απρόσκοπτα, στην Αθήνα, και μάλιστα οι δύο οικογένειες συνεταιρίζονται πολλαπλά μέσω ευρωπαϊκών αρχαιολογικών προγραμμάτων ή εμπορικών ανταλλαγών. Η ελληνοτουρκική φιλία σε όλο της το εύρος και το πλάτος, με το όνομα του νέου ανθρώπου να συνενώνει τις δύο θρησκείες και τους πολιτισμούς, όπως ακριβώς είδαμε παραπάνω να συμβαίνει και με το μενταγιόν της Κατερίνας Ζαρόκωστα.

Αιώνια αγάπη στο φόντο της Καταστροφής υπάρχει και στο καθαυτό δείγμα παραλογοτεχνίας, στο έργο της Πασχαλίας Τραυλού *Ήθελα μόνο ένα αντίο* (2008): Ισμήνη και Οσμάν, γειτονόπουλα στη Σμύρνη, αγαπιούνται από παιδιά, αλλά τους απαγορεύουν να επικοινωνούν. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Οσμάν θα σώσει την Ισμήνη που κινδυνεύει να βιαστεί από κάποιον Τούρκο. Λίγο πριν την Καταστροφή οι δυο νέοι (που έχουν για ένα διάστημα χάσει ο ένας τον άλλον) ξανασυναντιούνται και έχουν μία και μόνη σεξουαλική επαφή. Η Ισμήνη γλυτώνει, βρίσκεται στην Αθήνα, όπου παντρεύεται έναν ντόπιο, αλλά γεννά το παιδί του Οσμάν, τον οποίο δεν ξέχασε ποτέ. Εβδομήντα χρόνια μετά, η εγγονή της γράφει βιβλίο για τη γιαγιά. Εντωμεταξύ, κατά τον μεγάλο σεισμό στην Αθήνα, την σώζει κάποιος Τούρκος πυροσβέστης, με τον οποίο και ενσκήπτει αμοιβαίος έρως. Εγκαταλείποντας την παλιά ζωή της, η κοπέλα πηγαίνει στην Πόλη να τον συναντήσει, μα εκεί –φευ– τα μεγάφωνα του αεροδρομίου που φωνάζουν το ονοματεπώνυμό του (όχι μόνο το μικρό του όνομα, με το οποίο τον γνώριζε η Ισμήνη) φέρνουν και την αποκάλυψη πως πρόκειται για τον γιο τού Οσμάν.

Εδώ λοιπόν οι σεισμοί εμφανίζονται και μέσα στην ίδια τη μυθοπλασία. Αλλά τελικά η συγγραφέας προτιμά να μην κάνει το βήμα προς την πλήρη ένωση των νέων. Εκτός από την παραλογοτεχνική γοητεία της κοινής καταγωγής (που μπορεί να προτιμάται ακόμα και από έναν γάμο), ίσως έδρασε εδώ και μια αναστολή: μήπως είναι εντέλει υπερβολικό να φέρουμε εις γάμου κοινωνία την Ελληνίδα με τον Τούρκο, έστω και αν πρόκειται για την τρίτη γενιά

²⁷ ΑΚΡΙΒΟΣ 2005, 308: «“Αβραάμ” αποκρίνεται [στην ερώτηση του ιερέα] σταθερά και με θάρρος η Ζέφη. Και αμέσως, χωρίς να αφήσει κενό στη φωνή της, επαναλαμβάνει το όνομα λίγο όμως πιο χαμηλότονα. Μόνο που τώρα, σ’ αυτό το δεύτερο όνομα, το “Α” ακούγεται σαν “Γ” και το βήτα σαν “μπ”. Κάπως σαν “...Ιμπραάμ...”».

μετά την Καταστροφή, έστω κι αν έχουν μεσολαβήσει οι σεισμοί του 1999; Το γεγονός ότι η εγγονή, ετοιμάζοντας τη βαλίτσα της για το ταξίδι, φροντίζει να βάλει μες στα πράγματά της και τη Βίβλο, καθώς «ξάφνου φοβήθηκε μήπως ξεχάσει τον Χριστό της εκεί που θα πήγαινε» (459), δείχνει πως πίσω από τον έρωτα υποκρύπτεται ακόμα ο φόβος, ένας βαθμός αποτροπιασμού για τον «άλλο» που είναι ο Τούρκος.²⁸

Στην έναρξη του 21^{ου} αιώνα θα υπάρξουν, ωστόσο, και κάποιες επαναφορές στην αφετηρία, σαν να μην κύλησαν τα χρόνια. Ιδού φρικτός βιασμός Ελληνίδας από Τούρκο στο επίσης ευπώλητο μυθιστόρημα του Γιάννη Γιαννέλη-Θεοδοσιάδη *Ισμαήλ και Ρόζα* (2004). Ο άγριος Ισμαήλ του τίτλου εφορμά στην εκκλησία όπου τελείται ο γάμος της Ρόζας, παραμονές της Καταστροφής στη Σμύρνη, και, αφού κατασφάζει την οικογένεια, βιάζει τη νύφη. Μισόν αιώνα αργότερα, στην καρδιά της γηραιάς Ρόζας, το τραύμα διατηρείται ανεπούλωτο.²⁹

Ο κανόνας φυσικά είναι πλέον η σύγκλιση των ελληνο-τουρκικών ψυχών. Έχει ωριμάσει πια για τα καλά και η ιδέα του «γάμου». Και συμβαίνει όχι μόνο στη μυθοπλασία παρά και σε ένα μυθιστόρημα που συνιστά ανάπλαση μιας πραγματικής ιστορίας. Στο αφήγημα του Ρεθύμνιου από προσφυγική γενιά Παρασκευά Συριανόγλου *Μια αγάπη, δυο θεοί* (2014) εξιστορείται η περιπέτεια μιας γυναίκας που, απορφανεμένη κατά την Καταστροφή, κατέληξε τελικά να παντρευτεί τον Τούρκο προστάτη της. Δεκαεξάχρονη το 1922, στο Αϊβαλί, η κοπέλα κινδύνευε να βιασθεί από κάποιον Τούρκο στρατιώτη, όμως την έσωσε ένας άλλος Τούρκος ονόματι Ονούρ, που την έκανε μέλος της οικογένειάς του (αρχικά ως υπηρέτρια), λόγω της ομοιότητάς της με την πεθαμένη αδελφή του.³⁰ Η κοπέλα νιώθει μεγάλη ευγνωμοσύνη έως και έρωτα γι' αυτόν, όταν όμως ο Ονούρ της κάνει πρόταση γάμου, εκείνη του απαντά «καλύτερα να με βάλεις στον κερχανέ»,³¹ στο μπορντέλο δηλαδή, τόσο πολύ αρνείται η ερωτευμένη νέα να αλλάξει θρήσκευμα για να παντρευτεί. Με τα πολλά όμως την πείθουν να γίνει τύποις μόνο μωαμεθανή, και έτσι πραγματοποιείται ο γάμος. Και ζήσαν αυτοί καλά – με τη γυναίκα πάντως να διατηρεί στο ακέραιο, με πείσμα, τη χριστιανική της ταυτότητα.

²⁸ ΤΡΑΥΛΟΥ 2008, 464: «Εμείνα με τις ώρες μες στην Αγια-Σοφιά ν' αναλογίζομαι τις βεβηλώσεις των Τούρκων και το μεγαλείο του κτίσματος που υπάρχει ακόμα σαν μάρτυρας του πολιτισμού του, του πολιτισμού μου. Θέλησα να νιώσω μόνο Ελληνίδα, όπως ένωθα πάντα. Θέλησα να μιλήσω για τον Μουράτ, να τον φανταστώ ξανά σαν κινέζικο δράκο. Δεν τα κατάφερα. [...] Το τουρκικό αίμα στις φλέβες μου δεν μου επέτρεπε αυτό το μίσος.»

²⁹ ΚΕΖΑ 2008.

³⁰ Μυθοποιημένη ίσως εκδοχή μιας κοινής πρακτικής: «Καθ' όλη τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου και μέχρι το 1922 τα παιδιά και ιδίως οι νεαρές γυναίκες έπεφταν θύματα αρπαγής ή περισυλλέγονταν από μεμονωμένα άτομα (συνήθως αξιωματούχους του οθωμανικού στρατού) και ενσωματώνονταν σε τουρκικά νοικοκυριά κυρίως ως σκλάβοι και σκλάβες (εργάτες και εργάτριες γης) ή ως ψυχοκόρες-υπηρέτριες-παλλακίδες.» ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 2022.

³¹ ΣΥΡΙΑΝΟΓΛΟΥ 2014, 157.

Η ιστορία του Συριανόγλου έχει κοινά στοιχεία με εκείνην της Τατιάνας Σταύρου εβδομήντα χρόνια νωρίτερα. Εδώ όμως η ηρωίδα δεν νιώθει τις σπαρακτικές ενοχές που ένιωθε η κοπέλα στο διήγημα της Κωνσταντινουπολίτισσας συγγραφέως. Ο χρόνος που διέρρευσε ανάμεσα στις δύο αφηγήσεις μείωσε προφανώς στη συνείδηση του συγγραφέα το ψυχικό βάρος που όφειλε να νιώθει μια χριστιανή στις συγκεκριμένες συνθήκες.

Ωστόσο, όπως η Τατιάνα Σταύρου φρόντιζε να εκχριστιανίσει κάπως τον μουσουλμάνο γαμπρό, βάζοντάς τον να σταυροκοπιέται, έτσι και ο Συριανόγλου με χαρά αναφέρει ένα είδος εξελληνισμού του Τούρκου, αφού, σύμφωνα με την αφήγηση της κυράς, «ζούσαμε ρωμέικα, και δε μιλώ για τις εκκλησίες και τα προσκυνήματα, μιλώ για τις καρδιές μας τις γλεντζεδικές, που ήταν πάντα ανοιχτές στην αγάπη για τον άνθρωπο» (235). Ταυτόχρονα τονίζεται ιδιαίτερα η θρησκευτική κοινότητα όπου ανήκε ο σύζυγος, οι Αλεβήδες: «Η θρησκεία η δική μας είναι ταγμένη ανάμεσα στον Μουχαμέτη και τον Χριστό», της εξηγεί ο πατέρας του συζύγου (216). Έτσι επιβιώνει ακόμα και στον 21^ο αιώνα μια λανθάνουσα πεποίθηση ότι οι καλοί Τούρκοι δεν είναι ακριβώς Τούρκοι.

Όσπου, στα εκατοντάχρονα της Μικρασιατικής Καταστροφής, προκύπτει πλέον και ένα μυθιστόρημα που, μολονότι αναφέρεται εκτενώς στην καταστροφή της Σμύρνης χωρίς να φειδωλεύεται καθόλου τη φρίκη, προκρίνει την πλήρη συμφιλίωση, μέσα από έναν γάμο όχι πια των απογόνων παρά των ίδιων των πρωταγωνιστών. Μαρία Ηλιού, *Μια φιλία στη Σμύρνη* (2022). Αγαπημένοι φίλοι, τέσσερα παιδιά που μεγαλώνουν στην κοσμοπολίτικη πόλη από το 1912 έως το 1922, απολαμβάνοντας όλα τα αγαθά του πλούτου τους: μια Ελληνίδα, μια Αρμένισσα, ένας Τούρκος και ένας Εβραίος. Η παιδική φιλία ανάμεσά τους θα εξελιχθεί αργότερα σε έρωτα. Η Άννα μάλιστα, σπάζοντας τα ταμπού, θα σμίξει ερωτικά με τον Τούρκο Ρεσάτ σε κάποιο γκρεμισμένο σπίτι. Όταν έρχεται η τρομερή ώρα της καταστροφής ο Ρεσάτ σώζει την οικογένεια της Άννας, με κίνδυνο δικό του. Σε σύντομα επιλογικά κεφάλαια μαθαίνουμε την εξέλιξη της ιστορίας. Οι δυο νέοι θα συναντηθούν στο εξωτερικό, όπου και οι τέσσερις φίλοι σπουδάζουν σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής. Θα περάσουν όμορφες μέρες μαζί, η σχέση όμως δεν θα ολοκληρωθεί με γάμο: «Ο Ρεσάτ ήταν μουσουλμάνος και ήμουν χριστιανή. Τώρα φαίνεται ίσως πιο εύκολο, αλλά δυσκολευόμουν να φανταστώ πώς θα κάναμε μαζί μια οικογένεια».³² Αυτά τα ολίγα εξομολογείται η Άννα στην κόρη της από άλλο γάμο το 1962 πλέον. Ο μεγάλος έρωτας ωστόσο θα ολοκληρωθεί ακριβώς το 1962, όταν οι δυο ήρωες θα συναντηθούν στη Νέα Υόρκη, ελεύθεροι πλέον από τους αλλοτινούς τους συζύγους. «Ίσως αυτό που δεν μπορούσε να συμβεί στη Σμύρνη, όταν ήμασταν νέοι, να μπορεί να συμβεί εδώ», λέει ο Ρεσάτ (522), ενώ η τελευταία σκηνή τους θέλει σφιχταγκαλιασμένους: «Ο χρόνος ήταν ξανακερδισμένος» (523).

³² ΗΛΙΟΥ 2022, 515.

Στο μυθιστόρημα αυτό δεν υπάρχει θέμα αφομοίωσης του άλλου, καθώς έτσι κι αλλιώς δεν χαράσσονται έντονες θρησκευτικές ταυτότητες, ενώ το «πρόβλημα» αναφέρεται σε λίγες μόνο αράδες. Οι σχέσεις έγιναν πια πολύ απλές, ίσως υπερβολικά απλές.

* * *

Διανύσαμε, αλήθεια, μεγάλη απόσταση. Από την πλήρη απαξίωση του άλλου, του Τούρκου άνδρα, ο οποίος παρουσιαζόταν ως λάγνος και κτηνώδης, με την Τουρκάλα γυναίκα να προβάλλει ως καλή επειδή είναι πρόθυμη να αλλάξει ταυτότητα, περάσαμε σε μια διατάραξη των καθαρών γραμμών, έπειτα σε μια ισότητα στη βαρβαρότητα, μια αμοιβαία ανάμιξη μίσους και πόθου μες στον πόλεμο, και λίγο αργότερα σε μια ισότητα στην τρυφερότητα, σε σχέσεις όμως που παρέμεναν φευγαλέες. Ένας πρώτος γάμος τελείται μέσα σε φοβερές τύψεις, σε κείμενο που γράφεται κατά την Κατοχή, αλλά αναφέρεται στα χρόνια λίγο πριν την Καταστροφή. Στα σαραντάχρονα της Καταστροφής, κατά την ελευθεριάζουσα δεκαετία του 1960, παρουσιάζεται αναλυτικά ένα σεξουαλικό σμίξιμο, αλλά δεν συνοδεύεται από βαθύ έρωτα από τη μεριά του Έλληνα άνδρα, ενώ η Τουρκάλα, η οποία ενδιαφέρεται για τη σχέση πολύ περισσότερο, προθυμοποιείται και πάλι να αλλάξει εν μέρει ταυτότητα. Γάμος συμβαίνει επίσης στα σαραντάχρονα, αλλά το αγόρι αποδεικνύεται ότι έχει μικτή ταυτότητα, από μητέρα χριστιανή, και η ένωση γίνεται υπέρ του ελληνικού στοιχείου αφού ο νέος δέχεται να βαφτιστεί. Στον 21^ο αιώνα οδηγούμαστε (κατά βάση μέσα από την ευπώλητη λογοτεχνία αλλά όχι μόνο) σε αμοιβαία παθιασμένες ερωτικές σχέσεις και σε αιώνιους έρωτες, που αν στη γενιά των γεγονότων της Καταστροφής δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν, φτάνουν σε αίσιο πέρας στην τρίτη γενιά. Άλλοτε πάλι οι απόγονοι ανακαλύπτουν ότι κυλά κοινό ελληνοτουρκικό αίμα στις φλέβες τους, οπότε η σχέση μετατρέπεται αναγκαστικά σε αδελφική/οικογενειακή. Στα εκατοντάχρονα βρίσκεται μια φόρμουλα –μέσω διακτινισμού των ηρώων στον μεγάλο κόσμο– ώστε να ζήσουν εντέλει τον έρωτά τους μαζί ακόμα και οι ίδιοι που βίωσαν τα τραγικά γεγονότα. Έτσι μοιάζει να επικυρώνεται πανηγυρικά η ελληνοτουρκική φιλία, ακολουθώντας βέβαια τον θρίαμβο του πολιτικώς ορθού σε μια λογοτεχνία των καλών προθέσεων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Κωνσταντίνα 2022. «Μικροί εθνομάρτυρες. Εθνικοί ανταγωνισμοί και πολιτικές για τα χριστιανόπουλα-θύματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1914 - 1922)», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2.10.2022 (https://www.efsyn.gr/themata/kryfa-hartia/361470_mikroi-ethnomartyres, τελευταία επίσκεψη: 31.5.2023).

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Τάσος 1948, 1953. *Τα Παιδιά της Νιόβης*. Αθήνα: Εστία.
- ΑΚΡΙΒΟΣ, Κώστας 2005. *Καιρός για θαύματα*. Αθήνα: Κέδρος.
- ΑΥΓΕΡΗΣ, Μάρκος 2005. *Από την αιχμαλωσία. Κατά το ημερολόγιο του αιχμάλωτου αεροπόρου Β.Κ.*, εισαγωγή Γ. Ζεβελάκης. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΒΕΝΕΖΗΣ, Ηλίας 1962. «Πάνω από τις φλόγες: Επέτειος σαράντα χρόνων από τη Μικρασιατική καταστροφή: 1922-1962. Δραματική σκηνή: διασκευή για το ραδιόφωνο». *Νέα Εστία*, τ. 71, τχ. 836 (1.5.1962, πασχαλιάτικο τεύχος): 564-69.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Λάμπης 1939. *Κάτ' απ' τις λεύκες του Πασάκιοϊ*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- ΖΑΡΟΚΩΣΤΑ, Κατερίνα 2000. *Ένα κομματάκι ουρανό*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΗΛΙΟΥ, Μαρία 2022. *Μια φίλια στη Σμύρνη*. Αθήνα: Μίνωας.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ιφιγένεια ²2014. *Μελέκ θα πει άγγελος*. Αθήνα: Πατάκης (= ¹2001. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα).
- _____, ²2022 (¹1997). «Συμπέλ». *Χρυσός, λιβάνι και Σμύρνη*. Αθήνα: Ίκαρος.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Γιώργος 1935. «Η λίμνη». *Τα Νέα Γράμματα* 5: 253-71. Β' δημοσίευση ελαφρώς τροποποιημένη, στο *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες*. Αθήνα: Θεμέλιο 1966 (α' έκδ. 1937).
- ΙΩΝΙΚΟΣ, Γ. 1934. *Ο Μεγάλος πόνος. Αισθηματικών ρομάντζο*. Αθήνα: αυτοέκδοση.
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Αγγέλα 1999. «Ανάμεσα στην Ιζαμπώ και στη Βάρια». *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Άγγελο Τερζάκη, τ. 146, τχ. 1718: 809-19.
- _____, 2005. *Η Λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία του 1940-1950*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2023. «Μανώλης και Ενταβιέ: διπλή αφήγηση μιας ερωτικής συνάντησης στα βάθη της Μικράς Ασίας κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο – ή η κατασκευή της μνήμης», υπό δημοσίευση στη *Νέα Εστία*.
- ΚΑΨΗΣ, Παντελής 1927. *Η Αρχοντοπούλα της Σμύρνης ή Αι τελευταίαι ημέραι της Ανατολής. Ιστορικό μυθιστόρημα*. Αθήνα: Τυπογραφικά καταστήματα «Ακροπόλεως».
- ΚΕΖΑ, Λώρη 2008. «Σμύρνη, Μυτιλήνη, Νέα Σμύρνη». *Το Βήμα*, 24.11.2008 (<https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/smyrni-mytilini-nea-smyrni/>, τελευταία επίσκεψη: 31.5.2023).
- ΜΗΛΛΑΣ, Ηρακλής 2001. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ, Γιάννης 2012. «Ιστορικό μυθιστόρημα», εφ. *Το Βήμα*, 14.12.2012 (<https://www.tovima.gr/2012/10/14/opinions/istoriko-mythistorima-2>, τελευταία επίσκεψη: 26.2.2023).
- ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, Σωκράτης 1928. *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια. Μικρασιατικό ιστορικό μυθιστόρημα με 164 εικόνες*. Αθήνα: Τυπογραφείον «Η Μέλισσα».
- ΣΤΑΥΡΟΥ, Τατιάνα 1943. «Ανάσταση». *Το καλοκαίρι πέρασε*. Αθήνα: Ο Γλάρος.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Έρη 2015. «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)». Στο: Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών: «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία»*, (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014). *Πρακτικά*. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Γ', 379-98.
- ΣΥΡΙΑΝΟΓΛΟΥ, Παρασκευάς 2014. *Μια Αγάπη, δυο Θεοί*. Ρέθυμνο: αυτοέκδοση.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Διδώ 1959. *Οι Νεκροί περιμένουν*. Αθήνα: Κέδρος.
- _____, 2008 (108^η ανατύπωση). *Ματωμένα χρώματα*. Αθήνα: Κέδρος (α' έκδ. 1962).

ΤΡΑΥΛΟΥ, Πασχαλία 2008. *Ήθελα μόνο ένα αντίο*. Αθήνα: Ψυχογιός.

ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ, Παναγιώτα 2022. «Bon pour l’Orient»: η ευπώλητη λογοτεχνία και η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922», *Χάρτης*, τ. 48 (<https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/bon-pour-lorient-i-eipwliti-loghotekhnia-kai-i-mikrasiatiki-katastrofi-toi-1922>, τελευταία επίσκεψη: 26.5.2023).

Αγγέλα Καστρινάκη
Καθηγήτρια
Τομέας Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
kastrinaki@uoc.gr